

04-Cümle sınırlarının belirlenmesi üzerine notlar: Oktay Akbal'ın "Hayri Bey'li Üsküdar" öyküsü örneğiyle¹

Hasene AYDIN²

APA: Aydın, H. (2020). Cümle sınırlarının belirlenmesi üzerine notlar: Oktay Akbal'ın "Hayri Bey'li Üsküdar" öyküsü örneğiyle. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö8), 54-69. DOI: 10.29000/rumelide.821786.

Öz

Dilin bir dizge olarak algılanmasıyla birlikte dil incelemeleri, bütüncül bir bakış açısıyla yapılmaya başlamış; bu da araştırmalarda cümleden daha büyük dil birimlerine yönelmeyi gerektirmiştir. Böylelikle çalışmalar, giderek, birbiriyle bağlantılı cümlelerden oluşan cümle üstü birimler üzerinde yoğunlaşmış; cümle üstü birimler de bir metin ortaya koymak üzere bir araya geldikleri için metinler üzerinde çalışmak da kaçınılmaz olmuştur. Ancak bir metni anlayabilmek için ilk olarak onu meydana getiren temel malzemeyi değerlendirmek gerektiği düşünülmektedir. Cümle, önce cümle üstü birimin, sonra da metin denen bütünü yapı taşı olarak kullanılan bir dil birimidir. Öyleyse metin çözümlerken yapılması gereken ilk iş, metni oluşturan cümleleri belirlemek, cümlelerin sınırını çizmektir. Vericinin amacına ve tercihlerine bağlı olarak çeşitli biçimlerde kurgulanan cümlelerin sınırının bağlama dayalı olarak belirlenmesi zorunludur. Yazılı metinler söz konusu olduğunda vericinin üslubu, noktalama işaretlerinin kullanımı, kiplik bildirimi, iletilen yargı sayısı gibi çeşitli unsurlar, bu noktada yönlendirici olmaktadır. Bu çalışmada Oktay Akbal'ın "Hayri Bey'li Üsküdar" adlı öyküsü örnek alınarak bir metni oluşturan cümlelerin sınırının nasıl çizileceği konusu üzerinde durulmuştur. Yapılan incelemeden hareketle, metinlerde cümleler belirlenirken ölçüt olarak değerlendirilebilecek bazı noktaların olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ögelerin kurgusal özellikleri, yan önermelerdeki yargı sayısı, yargısız anlatımların anlamsal özellikleri, eksilteli ifadeler, cümleler arasındaki anlamsal ve biçimsel ilişkiler, kiplik anlatımları, noktalama işaretleri gibi unsurlar, cümle olarak değerlendirilecek yapıları belirlemede etkin rol oynamaktadır.

Anahtar kelimeler: Cümle, cümle sınırı, cümle sonu belirleme

Notes on determining the lines of sentences: with the example of Oktay Akbal's "Hayri Bey'li Üsküdar" story

Abstract

With the perception of language as a system, language studies started to be done with a holistic perspective; this necessitated a focus on larger language units than sentences. Thus, studies gradually focused on supra-sentence units consisting of interconnected sentences and it has become inevitable to work on texts because the supra-sentence units also come together to produce a text.

¹ 02-05 Eylül 2020 tarihleri arasında Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi tarafından düzenlenen II. Uluslararası Akademik Filoloji Çalışmaları Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş hâli olan bu çalışma, yazarın 2009 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen "Oktay Akbal'ın Hayri Bey'li Üsküdar Adlı Öyküsünde Cümlelerarası Anlam İlişkileri" başlıklı yüksek lisans tezine konu olan öyküdeki cümlelerin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesiyle hazırlanmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Bursa, Türkiye), hasenek@uludag.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8478-744X [Makale kayıt tarihi: 13.09.2020-kabul tarihi: 20.11.2020; DOI: 10.29000/rumelide821786]

However, in order to understand a text, it is thought that it is necessary to evaluate the basic material that constitutes it. Sentence is a language unit that is used as the building block of the supra-sentence unit first and then the whole called text. So, the first thing to do when analyzing a text is to determine the sentences that form the text and draw the lines of the sentences. The boundaries of sentences, which are the language units constructed in various ways depending on the purpose and preferences of the transmitter, must be determined based on context. When it comes to written texts, various elements such as the style of the transmitter, the usage of punctuation marks, modal statement, the number of judgments transmitted are guiding at this point. In this study, it is focused on how to draw the lines of sentences that form a text by taking the story of Oktay Akbal named "Hayri Bey'li Üsküdar" as an example. Based on the analysis, it was concluded that there are some points that can be considered as criteria while determining sentences in the texts. Elements such as the fictional properties of the items, the number of judgments in the clauses, the semantic features of the non-judgmental expressions, the elliptical expressions, the semantic and formal relations between sentences, the modal expressions and the punctuation marks play an active role in determining the structures to be evaluated as sentences.

Keywords: Sentence, sentence limit, determining the end of sentence

Giriş

Yargı bildiren bir dil birimi olarak görülen cümle, bilindiği gibi, söz dizimi çalışmalarının temel malzemesini oluşturmaktadır. Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilin bir dizge olarak algılanmaya başlaması, dile daha geniş ve bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılmasını sağlamıştır.³ Böylece cümlelerin, aslında yargı bildirmekte tek başına yetersiz kaldığı için iletişim sırasında bağımsız olarak kullanılmadığı, anlamsal olarak başka cümlelerle birlikte kullanıma çıktığı benimsenmiştir. Bu da incelemelerin odak noktasını değiştirmiş ve birbiriyle bağlantılı cümlelerden oluşan, cümle üstü birim, cümleden büyük birlik, kesit, mikro metin gibi adlarla anılan daha büyük bir dil biriminin varlığından söz edilmeye başlanmıştır.⁴ Çalışmalar, giderek, cümle üstü birimler etrafında yoğunlaşmış; cümle üstü birimler de bir araya gelerek metinleri oluşturduğu için metinler üzerinde çalışmak da kaçınılmaz olmuştur. Fatma Erkman Akerson ve Şeyda Ozil, incelemelerdeki bu değişimi "Dil inceleme yöntemleri 1970'li yıllardan sonra bir değişim geçirmeye başlar. Dilin kullanımsal yönüne ağırlık veren edimbilim ya da kullanımbilim adındaki bu yeni akım, dil incelemelerinin tümce sınırlarının ötesine geçmesine yol açar. İncelenen birimler artık tümceler değil, metinler, konuşma ortamlarıdır." (1998: 33) diyerek dile getirmişlerdir. Dolayısıyla artık dil incelemelerinde yeni bir dönemin başladığı görülmektedir. Sağlıklı iletişimin hedef alınmasıyla ortaya çıkan, dil birimlerinin bütün içinde değerlendirilmeleri gerektiği düşüncesi, araştırmaçıları metinler üzerinde çalışmaya itmiştir.

³ Dilin dizge olarak algılanmasının dil bilgisi çalışmalarını nasıl yönlendirdiğiyle ilgili olarak bk. Üstünova, K. (2018). Dil Bilgisi Çalışmalarında Dilin Dizge Oluşunun İzleri, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 1-13; Aydın, H. (2015). Dilin Dizge Olarak Algılanması, Dil Bilgisi Çalışmalarına Nasıl Yön Verir?. *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. Tic. İşl., 635-645.

⁴ Kerime Üstünova, cümle üstü birimi "cümleden büyük birlik (CBB)" biçiminde adlandırır ve pek çok çalışmasında bu dil birimini inceler. bk. Üstünova, K. (2014). *Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri*. İstanbul: Sentez Yayınları, 21-29; Üstünova, K. (2001a). En Büyük Dil Birimi Cümle midir?. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/I, 590, 181-185; Üstünova, K. (2001b). Cümleden Büyük Birimler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/II, 600, 786-797 vb. Kamil İşeri'nin "Sözden Yazıya Dile Gelen Metin" adlı kitabında bu bölümler, "mikro metin" olarak verilir ve "birbirleriyle ilişkili tümceler bütünü" biçiminde tanımlanır (2018: 135). Doğan Günay'ın "Metin Bilgisi" kitabındaysa metinlerin "oluntu" ve "kesit" terimleriyle anılan bölümlere ayrılabilceği ifade edilir (2007: 173-186). Zeynel Kiran ve Ayşe (Eziler) Kiran'ın "Yazınsal Okuma Süreçleri" adlı kitaplarında da benzer biçimde "oluntu" ve "dizim"lerden söz edilir (2007: 104-108).

Metin bilgisi kapsamındaki incelemelere bütüncül bir anlayış hâkim olsa da metni ortaya çıkaran cümle üstü birimleri anlayabilmek ve bir metni çözümleyebilmek için ilk olarak onu meydana getiren temel malzemeyi değerlendirmek gerektiği düşünülmektedir. Kerime Üstünova, bu gerekliliği “*Dil biliminin bugün geldiği nokta, dili bir bütün olarak görmeyi zorunlu kılmaktadır. Mademki dil bir bütündür, o hâlde bütünü oluşturan, sorumluluğunu taşıyan temel değerler olmalıdır. Yapı taşları da denebilecek bu değerler, önce kendini oluşturan birimler içinde, sonra yer aldığı bütün içinde oluşmaları, işlevleri, bağlantıları vb. bakımından çok yönlü olarak irdelenmelidir.*” (2014: 14) biçimindeki sözleriyle dile getirir. Ses, ek, sözcük, sözcük öbeği gibi dil birimlerinden oluşan cümle, dil denen dizgenin içinde, öncelikle bir cümle topluluğu olan cümle üstü birimin, sonra da cümle üstü birimlerden oluşan metin denen bütünün yapı taşı olarak görev alır. Doğan Günay, “*Betimlemek, daha sonra yapılacak çözümlemenin ve yorumlamanın üzerine kurulacağı, hareket noktasını oluşturacağı sağlam bir temel elde etmek için metin genelinde nesnel olarak bazı gözlemlerde bulunmak demektir. Bu tür gözlemlerde bulunabilmek için de metni, dilsel bağlamda ele almak ve tümceler düzeyinde onu değerlendirmekle olabilecektir.*” (2007: 68) diyerek metnin betimlenmesi için cümlelere başvurmak gerektiğini ifade eder. Öyleyse metin çözümlerken yapılması gereken ilk iş, metni oluşturan cümleleri belirlemek, cümlelerin sınırını çizmektir.

Bir yapı taşı olarak değerlendirilen cümle, iletişim sırasında, yapısal özellikleri korunmak şartıyla, vericinin amacına ve tercihlerine bağlı olarak kurgusal açıdan çeşitli biçimlerde alıcının karşısına çıkar. Bu nedenle cümlelerin sınırının bağlama dayalı olarak belirlenmesi zorunludur. Yazılı metinler söz konusu olduğunda vericinin üslubu, noktalama işaretlerinin kullanımı, kiplik bildirim, iletilen yargı sayısı gibi çeşitli unsurlar, bu noktada yönlendirici olmaktadır.

Bu çalışmada Oktay Akbal'ın farklı kurgusal görünümüne sahip pek çok cümle yapısı içeren “Hayri Bey'li Üsküdar” adlı öyküsü örnek alınarak bir metni oluşturan cümlelerin sınırının nasıl çizileceği konusu üzerinde durulmuş; cümle sonu belirleme konusu, örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

İnceleme ve değerlendirme

Öyküdeki söylemler değerlendirildiğinde cümle sonu belirlenirken noktalama işaretlerinin kullanımının büyük ölçüde metin çözücü yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında aşağıdaki unsurların da yol gösterici olduğu görülür:

1. Ögelerin kurgusal özellikleri,
2. Eksiltili ifadeler,
3. Yan önermelerdeki yargı sayısı,
4. Yargısız anlatımların anlamsal özellikleri,
5. Cümleler arasındaki anlamsal ve biçimsel ilişkiler,
6. Kiplik anlatımları.

Çalışmada kurgunun yazara ait olduğu, onun istek ve tercihlerine göre biçimlenen söylemlerin dokunulmazlığının bulunduğu gerçeği göz ardı edilmeden bir inceleme yapılsa da kimi noktalarda metin tamirine gitmek ihtiyacının doğduğu da belirtilmelidir.

1. Ögelerin kurgusal özellikleri

Söz diziminde cümlenin kurucu ögesi olan yüklem ve bu temel unsura hizmet eden diğer ögeler, vericinin amacına uygun olarak farklı formlarda ortaya konabilir. Örneğin bir öge, tek bir sözcükten oluşabileceği gibi sözcük öbekleriyle de kurulabilir; kimi zaman öge içerisine ek bilgi vermek amacıyla açıklama niteliğinde ara sözler serpiştirilebilir ya da alıcıyı odaklamak üzere bir öge yinelenerek kullanılabilir. Bu biçimsel özellikler, cümle sınırlarının belirlenmesi noktasında göz önünde bulundurulmalıdır.

"(...) Osman'ı, Nesrin'i düşündüm. Ne kadar mutluydular şimdi." (Akbal, 2002: 16)

Yukarıdaki örnekte "*Osman'ı, Nesrin'i düşündüm.*" ifadesi, tek bir cümle olarak değerlendirilmelidir. Cümlenin yüklemi, etken, geçişli bir çekimli eylemden oluşan "*düşündüm*"dür. Buna hizmet eden nesne, "*Osman'ı, Nesrin'i*" biçiminde bir bağlama öbeğinden oluşmaktadır. Burada her ikisi de nesne durumu eki (-{I}) almış iki sözcükten hareketle "*Osman'ı düşündüm.*"⁵ ve "*Nesrin'i düşündüm.*" biçiminde yüklemi ortak kullanılan iki cümle düşünülmesi söz konusu değildir. Çünkü söylemde iki ayrı hareket, dolayısıyla iki ayrı yargı yoktur. Sadece *düşün-* eylemine konu olan iki kişi vardır. "*Osman ve Nesrin'i düşündüm.*" biçiminde de söylenebilecek bu cümlede nesne, vericinin tercihi doğrultusunda bağlama öbeğini oluşturan özel adların her ikisine de nesne durumu eki getirilerek kullanılmıştır.

"Zeliha Hanım dünyaya iş görmeye, yemek pişirmeye gelmiş. Bir de çocuk doğurmaya." (Akbal, 2002: 17)

İlk örneğe benzeyen yukarıdaki örneğe üç ayrı yargıya işaret ettiği için üç cümle olarak alınması gereken bir yapıdadır. Burada "*dünyaya gelmiş*" yüklemi, üç cümlenin kurucusu niteliğindedir ancak dilde en az çaba ilkesi gereğince bir kez verilmiş, diğerlerinde derin yapıda var sayılmıştır:

1. Zeliha Hanım, dünyaya iş görmeye **gelmiş**
2. **Zeliha Hanım, dünyaya** yemek pişirmeye gelmiş
3. **Zeliha Hanım, dünyaya** bir de çocuk doğurmaya **gelmiş** ⁶

⁵ Çalışmada derin yapıda kalan dil birimleri, koyu yazılarak gösterilmiştir. Ancak her söylemde derin yapıdaki bütün birimler işaretlenmemiş, konunun anlaşılmasına yardımcı olmak için ilgili bazı unsurların belirtilmesiyle yetinilmiştir.

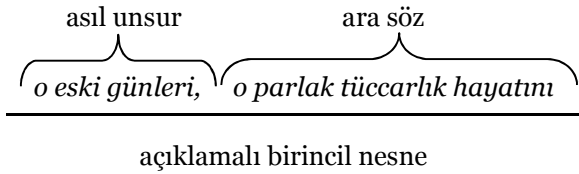
⁶ Çalışmada derin yapıda bırakılan ve eksilti olarak adlandırılan dil birimleri, dilin kuralları doğrultusunda tamamlanmıştır. Eksilti tamamlama kurallarıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Gemalmaz, E. (1996). STT'nde İşaretsiz (/./) Görev Ögeleri Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6, 1-4; Üstünova, K. (1999). Eksilti ya da Sıfır Tekrar. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 93-105; Külebi, O. (1990). Türkçede Eksilti Tümceleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1-2, 117-137; Aydın, H. (2012). Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı. *Turkish Studies*, 7/2, 169-181 vb.

Bu söylemde verici, yer-yön belirteç tümlenciyle (*dünyaya*) kalıplaşan bir eylemden (*gelmiş*) oluşan ve birleşik eylem olarak kullanıma çıkan "*dünyaya gelmiş*" yüklemine ve "*Zeliha Hanım*" öznesini üç cümle için ortak kullansa da sadece bir kez vermiş, diğerleri için derin yapıda bırakmıştır. "*Zeliha Hanım dünyaya iş görmeye, yemek pişirmeye gelmiş.*" ifadesinde yüklemi oluşturan birimler aralanmış ve araya bu yüklemdeki hareketin nedenini açıklamaya yarayan nedenlik belirteç tümlençleri (*iş görmeye, yemek pişirmeye*) girmiştir. Tümlençler, mastar öbeğinden oluştuğu ve iki ayrı hareketi anlattığı için iki ayrı cümle içinde ele alınmalıdır: *Zeliha Hanım dünyaya iş görmeye, / yemek pişirmeye gelmiş* ^{2/}. Dolayısıyla birinci cümle, yüzey yapıda "*Zeliha Hanım (Özne) dünyaya (Tümlenç) iş görmeye (Tümlenç)*" biçiminde özne ve tümlençlerle kurulu biçimde çıkar. "Özne, yüklem ister." ve "Tümlenç, yüklem ister." kurallarından hareketle bu cümlenin yüklemine oluşturan ikinci unsur (*gelmiş*), ikinci cümleden hareketle derin yapıda varsayılır. İkinci cümledeyse yüzey yapıda nedenlik belirteç tümlenç (*yemek pişirmeye*) ve yüklem ikinci unsuru (*gelmiş*) vardır. Burada da "Yüklem, özne ister." kuralı devreye girer ve hareketi gerçekleştiren kişi yani "*Zeliha Hanım*", birinci cümleden hareketle derin yapıda bu cümleyle yerleşir. Yüklem, iki unsurdan oluştuğu ve ilk cümleyle ortak kullanıldığı için "*dünyaya*" sözcüğü de cümledeki yerini alır. Noktadan sonra yer alan üçüncü cümlenin (*Bir de çocuk doğurmaya.*) yüzey yapısında nedenlik (*çocuk doğurmaya*) ve durum belirteç tümlençleri (*bir de*) vardır. Yine "Tümlenç, yüklem ister." kuralından hareketle, ortak kullanılan yüklem cümleyle derin yapıda yerleştirilmiş, yüklemden hareketle özne de ortaya çıkarılmıştır.

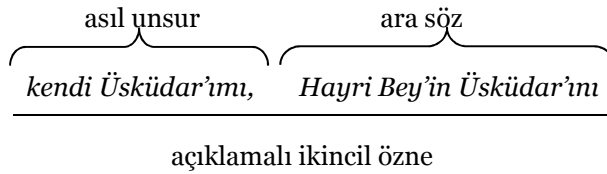
Burada yükleme nedenlik belirteç tümleci olarak hizmet eden üç ayrı mastar öbeği vardır: 1. iş görme, 2. yemek pişirme, 3. çocuk doğurma. Bunların hepsi anlamsal olarak ayrı hareketleri anlattığı için, *dünyaya gel-* eyleminin üç ayrı gerekçesini bildirdiği için ve dil bilgisel olarak bir cümlede aynı yapıdaki ögeden bir tane bulunur kuralından hareketle örnek, üç eksilteli cümle olarak alınmalıdır. Verici, zaten ikinci cümleden sonra nokta kullanarak üçüncü cümleyi diğerlerinden ayırmıştır.

Ögeler, ara söz niteliğindeki yapılarla açıklamalı olarak da kullanılabilir. Bu durumda ara sözlere asıl unsurla birlikte alıp bir bağlama öbeği olarak görmek ve bunları tek bir cümle içinde değerlendirmek gerekir. Aşağıdaki iki cümlede böyle açıklamalı ögeler görülmektedir. İlk cümlede nesne, ikinci cümledeyse ikincil özne, açıklamalı olarak kullanılmıştır. Örneklerde asıl unsurun da ara sözün de çekime girerek yüzey yapıda ek alması, iki ayrı cümle olduğunu göstermez. Bunlarda ikinci unsur, birinci unsur hakkında ek bilgi vermek amacıyla kullanılmıştır:

"Hayri Bey o eski günleri, o parlak tüccarlık hayatını yaşamış kompostoyu yerken." (Akbal, 2002: 24)

"Ben yitirmiştim kendi Üsküdar'ımı, Hayri Bey'in Üsküdar'ımı." (Akbal, 2002: 24)

İkinci cümlede anlatıcının, kendi dünyasında oluşturduğu Üsküdar'ı yitirdiği söylenir. Yitip giden bu Üsküdar, içinde Hayri Bey'in yaşadığı Üsküdar'dır. Öykünün sonunda Hayri Bey'in öldüğü bilgisi verilir. Onun ölümü, Üsküdar'ı da anlamsızlaştırmış, vericinin gözünde değersizleştirmiştir. Bu bağlam çerçevesinde değerlendirildiğinde "*Hayri Bey'in Üsküdar'ı*" söyleminin "*kendi Üsküdar'ım*" ögesinin açıklayıcısı olduğu anlaşılır.

Söylemin gücünü artırmak, alıcının dikkatini bir noktaya çekmek gibi amaçlarla ögelerin aynen yinelenmesi yoluyla da bağlama öbekleri kurulabilir. Yinelenmiş ögeler olarak değerlendirilen bu yapılar, tek bir cümle içinde görev alırlar. Aşağıdaki örnekte "*çok, ama çok*" yapısı, yinelenmiş bir durum belirteç tümlecidir. Burada "*çok*" sözcüğü, yinelenerek kullanılmış; yinelenen dil birimleri de "*ama*" bağlacıyla bir araya gelerek bir bağlama öbeği kurmuştur:

"Çok, ama çok sevinçliydi." (Akbal, 2002: 18)

çok, ama çok

yinelenmiş durum belirteç tümleci

Yüklem de yinelenmeli olarak kurgulanabilir. Tek bir işe, oluşa, duruma işaret eden bu yinelenmeli yapıların cümleye kiplik bildirme, süreklilik anlatımı sağlama gibi çeşitli anlamsal katkıları olduğu

görülmür.⁷ Yüklem görevinde yinelenmiş dil birimleri barındıran aşağıdaki söylemde "yok" yüklemiyle kurulan iki cümle söz konusu değildir; burada "yok" sözcüğü, yinelenerek kullanılmış ve kesinlik bildirme gibi bir kiplik işlevi üstlenmiştir. Yinelenen dil birimlerinin arasına da dükkâna giren kız çocuğuna yönelik olarak söylenmiş bir hitap olan "kızım" seslenmeli tümleci girmiştir:

"Günahın büyüğü küçüğü yok kızım, yok." (Akbal, 2002: 19)

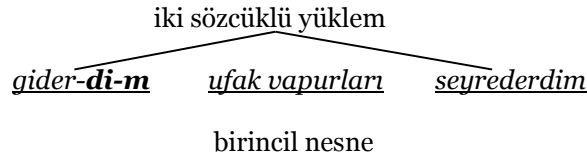
Yinelenen ögeler arasına herhangi bir noktalama işaretinin girmemesi gerekir. Buna rağmen yazar, her iki örnekte de dil birimlerini virgülle bağlamıştır. Hatta yinelenmiş belirteç tümleci yapısında (*çok, ama çok*) ögeler birbirine "ama" bağlacıyla bağlandığı hâlde yine de virgül kullanmayı tercih etmiştir. Bu örnekler üzerinde değerlendirme yapılırken metin tamiri yoluna gidildiğini belirtmek gerekmektedir. Virgül dikkate alındığında, özellikle "yok kızım, yok" yapısı iki cümle olarak düşünülebilir. Ancak burada anlam göz önünde bulundurulursa tek bir durumun kesinlik bildirmek amacıyla tekrara başvuru olarak anlatıldığı görülmektedir. Kiplik bildirimi için yinelenmiş bir yüklem kullanıldığı açıktır. Dolayısıyla cümle sınırı, virgül görmezden gelinerek belirlenmiştir.

Yüklem çekimine girmiş birden fazla dil biriminin bir araya gelerek oluşturduğu iki sözcüklü yüklem adı verilen yüklem yapıları da cümle sınırları belirlenirken dikkatle ele alınmalıdır. Süreklilik anlatmak, yakın geleceği vurgulamak, söyleme görünüş konusunda katkıda bulunmak, kiplik bildirmek gibi amaçlarla kullanılan iki sözcüklü yüklem yapılarında her dil birimi çekimli olsa da bunlar, ayrı cümleler kurmamakta; birlikte belli bir anlamı sağlamak üzere tek bir cümle kurucusu olma görevini üstlenmektedir.⁸

Akbal'ın, iki sözcüklü yüklemeleri kullanırken bu yapıların tek cümle olarak alınması konusunda çoğu zaman noktalama işaretleri aracılığıyla metin çözücüyeye yol gösterdiği görülür. Örneğin, "Takıma girmeyince gider ufak vapurları seyrededim." (Akbal, 2002: 19) cümlesinde "gider seyrededim" biriminin, iki sözcüklü yüklem olarak görülmesi için arada virgül kullanılmamış; bunun "gidip seyrededim" anlamında bir birleşik eylem gibi düşünülmesi istenmiştir. Burada ardışık eylemlerin, biri diğerini tasvir edecek biçimde bir arada kullanıldığı görülmektedir. Ashında *seyret-* için *git-* gerektiği, söylenmese de alıcı tarafından bilinir. Buna rağmen anlatımı zenginleştirmek için her iki eylem de çekimlenerek bir arada kullanılmış, araya nesne girse de iki birim birlikte iki sözcüklü yüklem görevinde kullanılmıştır:

⁷ Yinelenmiş yüklemle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, H. (2020). "Türkiye Türkçesi Söz Diziminde Yüklem Yinelemeleri Üzerine Düşünceler", *Dil ve Edebiyat Yazıları: Prof. Dr. Ali Gültekin'e Armağan*, Editörler: İnci Aras, Zeynep Kösteloğlu, İstanbul: Hiperayın, 109-139.

⁸ İki sözcüklü yüklemle ilgili bilgi için bk. Dizdaroğlu, H. (1976). Tümcebilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 15-16; Üstünova, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında İki Sözcüklü Yüklem. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 554, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 140-146.

Yine "Hayri Bey dükkânı kapatmış annemle konuşmaya gelmişti." (Akbal, 2002: 19) cümlesinde de yazarın "kapatmış" sözcüğünden sonra virgül kullanmamış olması, "dükkânı kapatmış-**ti** gelmişti"nin "dükkânı kapatıp gelmişti" anlamında düşünülerek ardışık hareketleri anlatan iki sözcüklü yüklem biçiminde alınmasını gerektirmiştir. Bu nedenle yapı, "Hayri Bey dükkânı kapatmış-**ti**." ve "**Hayri Bey** annemle konuşmaya gelmişti." biçiminde iki cümle olarak değerlendirilmemiştir.

"Annem bu mutluluğu bozmaya kıyamadı. Varsın bir süre mutlu sayımlar kendilerini." (Akbal, 2002: 18-19) söylemindeki "Varsın bir süre mutlu sayımlar kendilerini." yapısı da söyleme boşvermişlik, hoş görme, umursamazlık anlamı katmaya yarayan bir kiplik eylemi niteliğindeki *var-* eylemi ile asıl hareketi anlatan *say-* eylemiyle kurulmuş "*varsın-lar* sayımlar" iki sözcüklü yüklemiyle oluşturulduğu için tek bir cümledir. ⁹

Kiplik eylemi olarak kullanılan bir eylemle birlikte asıl unsur niteliğindeki bir başka eylemin bir araya gelerek oluşturduğu iki sözcüklü yüklem yapıları, bazı çalışmalarda iki ayrı cümle olarak da değerlendirilebilmektedir. Örneğin "*tut-*" eyleminin kullanım alanlarını inceleyen Nigâr Oturakçı Orbay, "Ama ben tuttum, tath tath gönlünü etmeye kalktım!", "Tutmuş, bir işe girmiştir dedik." gibi örneklerde "*tuttum, tutmuş*" biçiminde çekimli eylem olarak kullanıma çıkan "*tut-*" eyleminin kurduğu cümlelerin ardından ana cümle konumunda başka bir cümle geldiğini, asıl anlamın ikinci cümle üzerinde olduğunu, bu nedenle "*tut-*" eylemiyle kurulan cümlelerin yardımcı cümle özelliği gösterdiğini belirtir (2018: 177-179). Ancak bu tür örneklerde *tut-* eylemi, ayrı bir cümle kurmaz, diğer eylemin anlamsal tamamlayıcısıdır ve tek başına anlamı yoktur. Bu bağlamda virgölün yanlış kullanıldığı da söylenebilir. Çünkü bu cümlelerde kiplik eylemiyle asıl eylem birlikte hareket ederek anlamı sağlar. Birleşik bir yapı gibi düşünülmesi gereken bu söylemlerin virgülle ayrılması gerekir. Dolayısıyla bu tür kiplik eylemlerinin yan önerme kurmadığı, diğer eylemle birlikte iki sözcüklü yüklem oluşturduğu düşünülmelidir. ¹⁰

"Osman gitmiş aramış bulmuş kompostoyu." (Akbal, 2002: 24) söylemindeyse Akbal, bir cümle içinde aralarında herhangi bir noktalama işaretine yer vermeden üç çekimlenmiş eylem kullanarak üç sözcükten oluşan bir yüklem oluşturmuştur. Bu söylemde asıl söylenmek istenen, Osman'ın kompostoyu bulması olsa da *bul-* eyleminin gerçekleşmesi için öncelikle olması gereken *git-* ve *ara-* eylemleri de söyleme katılmıştır. Böylece *bul-* eyleminin bir anda değil gösterilen bir çabadan sonra gerçekleştiği bilgisi verilmiştir. Bu anlamı üç eylem birlikte ortaya çıkardığı için bu çekimli eylemler, aynı cümleye ait parçalar olarak görülmeli ve söylem, tek cümle olarak değerlendirilmelidir.

Noktalama işaretlerinin her zaman bu kadar dikkatli kullanılmadığını da göz ardı etmemek gerekir. Bunun için değerlendirmelerde, metin tamirine gitmek için daima bağlamın gücünden yararlanılmalıdır. Aşağıdaki örnekte de iki sözcüklü yüklem yapısında bir kullanım olduğu görülse de burada yüklemi oluşturan unsurların arasında virgül kullanılmıştır:

⁹ Var- eylemiyle kurulu iki sözcüklü yüklemle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, K. (2002). "Varmak" ile Kurulu İki Eylemli Yüklem Durumu. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(3), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 107-113.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, H. (2018). İki Sözcüklü Yüklemde Kiplik İşleviyle Kullanılan Eylemler Üzerine, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 277-284.

"Her gidişimizde döndürür, dolaştırır, ölen çocuklarından söz açardı." (Akbal, 2002: 17)

Bu örnekte de "döndürüp dolaştırıp söz açardı" biçiminde yukarıdakilere benzer bir anlam taşıyan iki sözcüklü yüklem yapısında "döndürür-**di** dolaştırır-**di** söz açardı" söz öbeği kullanılmıştır. Yüklemi oluşturan unsurlardan biri, asıl eylemi tasvir eden birim, yakın anlamlı eylemlerle kurulmuş bir ikileme niteliğindeki "döndürür dolaştırır"dır. Diğeri ise anlamca daha baskın olan "söz açardı" birleşik eylemidir. Yazar, burada yüklemi oluşturan bu unsurları virgülle ayırmış, hatta ikileme biçimindeki ilk unsurdaki eylemlerin arasına virgül koymuştur. Ancak anlam göz önünde tutulduğunda burada temel yargı olarak değerlendirilecek iki ayrı hareket bulunmadığı, asıl sözü edilenin söz aç- olduğu, bunun da döndürüp dolaştırıp yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlam, yine tek bir cümle içerisinde, biri diğeri tasvir eden iki yapıyla kurulmuş iki sözcüklü yüklemle sağlanmıştır. Dolayısıyla burada da yine virgül göz ardı edilerek cümle sınırı belirlenmelidir.

Ardışık olarak gerçekleşen hareketleri anlatan her yapının iki sözcüklü yüklem olarak alınmayacağını da vurgulamak gerekir. Örneğin "Yan yana dizer, üst üste dizer, sıra sıra dizer, seyrederdi saatlerce." (Akbal, 2002: 18) söylemi, yukarıdakilere benzer bir görünüm sergilese de bu örnekte "dizer-**di** seyrederdi" biçiminde iki sözcüklü yüklemden söz edilemez. Burada sırayla gerçekleştirilen dört ayrı hareket vardır: 1. yan yana diz-, 2. üst üste diz-, 3. sıra sıra diz-, 4. seyret-. Dolayısıyla bu örnek, dört ayrı yargıdan söz edildiği için dört ayrı cümleden oluşmaktadır:

1. yan yana dizer-**di**
2. üst üste dizer-**di**
3. sıra sıra dizer-**di**
4. seyrederdi saatlerce

2. Eksiltili ifadeler

Dilde en az çaba ilkesi doğrultusunda iletişimde bazı birimlerin yüzey yapıya çıkarılmadığı, bunların alıcının tamamlaması için bazı ipuçları verilerek "eksilti" adı altında derin yapıya atıldığı bilinir. *Bak-* eylemiyle kurulan bazı cümlelerde de böyle bir özellik görülmektedir. *Bak-* eyleminin yüklem olduğu devrik cümle görünümündeki kimi yapılar da aslında iki ayrı cümlelerin olduğu ancak bu eylemin ardından gerçekleşmesi beklenen *gör-* ya da *anla-* eylemlerinin derin yapıda bırakıldığı dikkati çeker.

"Baktım Osman belirmiş." (Akbal, 2002: 19)

Yukarıdaki örnekte böyle bir durum söz konusudur. Burada söylenmemiş bir *gör-* eylemi vardır. Yani Osman'ın belirmesi, bakmanın sonucunda görülen şeydir. Dolayısıyla bu yapıdan anlaşılan şudur: *Baktım [ve gördüm ki] Osman belirmiş* (Baktım ve Osman'ın belirmediğini gördüm.). "Bak- eyleminin ardından gelen ikinci cümle, 'gör-' ya da 'anla-' eyleminin etkisinde kalan, yani görülen / anlaşılan şeyleri vermektedir." (Üstünova, 2009: 2240). Buna göre "baktım"dan sonra gelen kısım, *gör-* eylemiyle kurulan yüklem cümlesinde birincil nesne konumundadır. Bu nedenle benzer yapılar, iki ayrı cümle olarak değerlendirilmelidir: ¹¹

1. baktım
2. **gördüm ki** Osman belirmiş
yüklem birincil nesne

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, K. (2009). "Bak-" Eylemiyle Kurulu Eksiltili Cümle Türü Üzerine. *Turkish Studies*, 4/3, 2238-2246.

Aşağıdaki cümle de aynı özelliğindedir:

"Baktım elinde koca bir çikolata." (Akbal, 2002: 20)

1. baktım

2. **gördüm ki** elinde koca bir çikolata

yüklem

birincil nesne

Türkçede cümle dizgisi, esnek olmakla birlikte, genellikle *özne+tümleç+yüklem* biçimindedir. Kimi zaman vurgulama, odaklama gibi amaçlarla kurguda değişiklikler yapılarak öğelerin yerleri değiştirilebilmektedir. Akbal'ın incelenen öyküsünde bu anlamda yazara ait bir üslup özelliği olarak değerlendirilebilecek bir kullanımın olduğu göze çarpar. Yazar, belirteç tümleçlerini sık sık yüklemden sonra virgül koyarak yüklem ardına bırakmakta, hatta bazen bunları cümleden noktayla ayırıp ikinci bir cümle gibi eksilteli biçimde kurgulamaktadır. Burada cümle sınırları, noktalamaya da dikkat edilerek belirlenmelidir. ¹²

"İhtiyar bir kadın üç basamağı ağır ağır iniyordu. Her basamakta bir-iki dakika dinlenerek." (Akbal, 2002: 21)

Yukarıdaki örnek, "*İhtiyar bir kadın, üç basamağı her basamakta bir-iki dakika dinlenerek ağır ağır iniyordu.*" biçiminde bir anlam içermekte; "*her basamakta bir-iki dakika dinlenerek*" ve "*ağır ağır*" yapılarının da birer durum belirteç tümleci olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak verici, "*her basamakta bir-iki dakika dinlenerek*" tümlecini ait olduğu cümleden noktayla ayırmış, yeni bir cümle gibi sunmuştur. Burada aynı cümlelerin, ikincisinde bir başka durum bilgisi öne çıkarılarak tekrarlandığı görülür. Yani ikinci cümle, sadece durum belirteç tümlecinin yüzey yapıda kaldığı bir eksilteli yapıdır ve yüklemi bir önceki cümleden hareketle tamamlanabildiği için yüklemli kesik cümle özelliği gösterir:

1. ihtiyar bir kadın üç basamağı ağır ağır iniyordu

2. **iḣtiyar bir kadın üç basamağı** her basamakta bir-iki dakika dinlenerek **ağır ağır iniyordu**

"*Ölmüşler, on, yirmi yıl önce.*" (Akbal, 2002: 17) örneğindeki gibi tümlecin yüklemden virgülle ayrıldığı yapılar tek cümle olarak alınmalıdır. Bu tür örneklerde devrik yapı içerisinde tümlece dikkat çekilmek istense de virgül kullanımı gereksizdir. "*Ölmüşler, on, yirmi yıl önce.*" söyleminde bağlamdan (*Yıllarca önce ölmüş çocukları için dökülen bu gözyaşları bize yersiz gelirdi. Ölmüşler, on, yirmi yıl önce.*) anlaşıldığı kadarıyla uzun zaman önce ölen çocuklar için ağlamanın yersiz olduğu düşünülmektedir. Bu yersizliğe dikkat çekmek, ölümlerin uzun bir zaman önce gerçekleştiğini vurgulamak için zaman belirteç tümleci olan "*on, yirmi yıl önce*", yüklem ardına yerleştirilerek öne çıkarılmıştır.

3. Yan önermelerdeki yargı sayısı

Cümle sınırları belirlenirken yan önermelerde ortaya konan yargı sayısı da gözden geçirilmelidir. Bazı yan önermeler, birden fazla harekete gönderme yapabilir. Bu da cümle sayısının artması anlamına gelecektir. Özellikle *de-* eyleminin yüklem görevini üstlenerek temel önerme kurduğu yapılarda bu durumla sıkça karşılaşılmaktadır.

¹² Bu tür eksilteli cümleler üzerine Mehmet Özmen'in ayrıntılı bir çalışması bulunmaktadır: Özmen, M. (1996). Bir Eksilteli Cümle Tipi Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitü Dergisi*, 4/4, 71-82.

"Ev alınacak ne olacak. Haklıymış bizim bey. Bu daha iyi. Baksanıza Yorgi'ye!" deyip duruyordu."
(Akbal, 2002: 18)

Yukarıdaki örnek, tek bir iç cümle (Ev alınacak ne olacak. Haklıymış bizim bey. Bu daha iyi. Baksanıza Yorgi'ye!) "deyip duruyordu" yüklemiyle kurulmuş temel önermeye hizmet ettiği biçiminde bir görünüm sergilemektedir. Ancak burada *de-* eyleminin kılınış bakımından bitiş bildiren bir eylem olduğu, dolayısıyla her defasında söylenip tamamlanan bir cümle olması gerektiği göz ardı edilmemelidir. Yani sözü edilen kişi, nesne konumundaki "Ev alınacak ne olacak.", "Haklıymış bizim bey.", "Bu daha iyi.", "Baksanıza Yorgi'ye!" cümlelerini ayrı ayrı söylemiş olmalıdır. Üstelik "deyip duruyordu" yapısında süreklilik anlatan *dur-* eyleminden hareketle bu cümlelerin tekrarlanarak birkaç defa söylendiği anlaşılmaktadır. Bütün bunlar ayrı yargılara işaret ettiği için bu örnekte, yüklemi ortak olan dört ayrı cümleden söz etmek gerekir:

1. "ev alınacak ne olacak" **deyip duruyordu**
2. "haklıymış bizim bey" **deyip duruyordu**
3. "bu daha iyi" **deyip duruyordu**
4. "baksanıza Yorgi'ye" deyip duruyordu

"Al cebine at!" dedi." (Akbal, 2002: 19) örneği de yukarıdaki gibi *de-* eylemine bağlanan bir iç cümle içermektedir: "Al cebine at!". Burada da emir kipi ikinci tekil kişi ekiyle (-{Ø}) çekimlenmiş iki eylem vardır: *al-Ø*, *at-Ø*. İki çekimli eylem iki cümle oluşturuyor gibi algılansa da burada yukarıdakinden farklı bir durum söz konusudur. Bu söylemde *de-* eylemine konu olan iki ayrı cümle yoktur. Kişi, tek bir cümle söylemiştir ve temel önermenin birincil nesnesi konumundaki bu iç cümle yüklemi, yine ardışık hareketlere işaret eden "*al-Ø at-Ø*" biçiminde bir iki sözcüklü yüklemden oluşmaktadır. Bu yüklemle *senin olsun* gibi bir anlam ortaya çıkarılmak istenmiştir. Bu yüzden burada tek bir cümle bulunmaktadır.

4. Yargısız anlatımların anlamsal özellikleri

Yüklemi yüzey yapıda bulunmayan, herhangi bir ipucu olmadığı için alıcı tarafından da kestirilemeyen yargısız söylemler, dil bilgisinde yüklemsiz kesik cümle olarak adlandırılmaktadır.¹³ Bu yapılar, okuru metnin içine çekmek, alıcının hayal gücünden yararlanmak, sözün etkisini artırmak amacıyla sıkça kullanılırlar. İncelenen öyküde de yargısız anlatımlardan yararlanıldığı görülür. Cümle sınırları belirlenirken bu söylemlerin biçimsel özellikleri dikkate alınmalıdır.

"Kaç şeyi birden sıraladı! Ev, Üsküdar, kız, damat, kira!" (Akbal, 2002: 16)

İki cümleden oluşan yukarıdaki örnekte ilk cümle, yargılı bir cümledir. İkinci cümleyse yüklemsiz kesik cümle özelliği gösterir:

1. kaç şeyi birden sıraladı
2. ev, Üsküdar, kız, damat, kira

Burada ikinci cümleyi oluşturan dil birimleri, yargı içermemekte; ad soylu sözcüklerden oluşmaktadır. Bunlar, birinci cümledeki birincil nesnenin (*kaç şeyi*) açıklayıcısı niteliğindedir. Aslında burada iki nokta (:) işareti kullanılarak "*Kaç şeyi birden sıraladı: ev, Üsküdar, kız, damat, kira!*" biçiminde bir

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 276-277; Üstünova, K. (2010). Metin İncelemelerinde Eksilti-Eksiklik Ayrımı. *V. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Bilkent Üniversitesi-Sofya Devlet Üniversitesi-Kırcaali, 63-69.

söylem de kullanılabilirirdi ancak verici, yine noktalama işaretleriyle metin çözücüyü yönlendirmiş, burada iki cümle oluşturacak bir kullanım tercih etmiştir. Sıralanan sözcükler, yargı içermedikleri için bağlama öbeği kurarak bir yüklemsiz kesik cümle oluşturmaktadır. Bu cümle, bir seferde sıralanan sözlere gönderme yapar.

Aşağıdaki örnekteyse yine yargı bildiren bir dil birimi içermeyen ancak bağlam çerçevesinde ayrı cümleler olarak alınması gereken yüklemsiz kesik cümleler vardır. Söylem, beş cümleden oluşmaktadır:

"Beş kuruşluk helva, yüz paralık zeytin, yedi buçukluk çikolata, iki yüz elli dirhem pirinç. Dükkân tıkr tıkr işliyordu." (Akbal, 2002: 21)

1. beş kuruşluk helva
2. yüz paralık zeytin
3. yedi buçukluk çikolata
4. iki yüz elli dirhem pirinç
5. dükkân tıkr tıkr işliyordu

İlk dört cümlelerin yüklemsiz kesik cümle olduğu görülmektedir. Bu cümleler, "satıyordu, almıyordu, tartılıyordu" vb. pek çok yüklemle tamamlanabilir. Alıcı, net olarak yüklemi kestirememektedir ancak bilinen bir şey vardır; bunlar, bakkal dükkânındaki alışverişlerde müşterilerin aldıkları ürünlerdir. Dolayısıyla kesik cümle olsalar da birden fazla alışverişe yani harekete gönderme yaptıkları için ayrı cümleler olarak alınmalıdırlar.

"Hayri Bey, 'Beş kuruşluk helva, yüz paralık ayva. Kırk paralık zeytin...' diye söylene söylene helvayı kesti, (...)" (Akbal, 2002: 19-20) örneğinde de benzer kesik cümleler olmasına rağmen bunlar, ulaç öbeğinden oluşan yan önermenin ("Beş kuruşluk helva, yüz paralık ayva. Kırk paralık zeytin..." diye söylene söylene) içinde bir edat öbeği ("Beş kuruşluk helva, yüz paralık ayva. Kırk paralık zeytin..." diye) bünyesinde kaldığı için ayrı cümleler kurmamaktadır. Burada tek bir cümle vardır. Ögeler bulunduğu anda şöyle bir görünüm ortaya çıkar:

Hayri Bey: özne

kesti: yüklem

helvayı: nesne

"Beş kuruşluk helva, yüz paralık ayva. Kırk paralık zeytin..." diye söylene söylene: durum belirteç tümleci

"Geçen zaman içinde neler de olmuyordu! Annemin hastalıkları, sonra babamın ölüm denen bir kapıdan çıkıp gidişi, evimizin yıkılışı, çocukluğun birden kopuşu." (Akbal, 2002: 19-20)

Yukarıdaki örnekte de "Annemin hastalıkları, sonra babamın ölüm denen bir kapıdan çıkıp gidişi, evimizin yıkılışı, çocukluğun birden kopuşu." biçiminde verilenler, "Geçen zaman içinde neler de olmuyordu!" cümlesinin birincil öznesi olan "neler" ögesinin açıklayıcısı olarak zaman içinde gerçekleşen olaylara işaret eder. Soru-cevap formunda ayrı olaylara gönderme yapıldığı için bunların dört cümle oluşturduğu görülür. "Annemin hastalıkları" bir belirteli ad tamlaması olarak yargı içeren bir dil birimi taşımasa da diğer söylemler, birer ortaç öbeği olduğu için de ayrı hareketlere işaret eder niteliktedir:

1. geçen zaman içinde neler de olmuyordu
2. annemin hastalıkları
3. sonra babamın ölüm denen bir kapıdan çıkıp gidiş
4. evimizin yıkılışı
5. çocukluğun birden kopuşu

5. Cümleler arasındaki anlamsal ve biçimsel ilişkiler

Tek başına bağımsız olarak kullanıma çıkabilecek güçteki bazı cümlelerin kimi zaman bir iç cümle olup başka cümlelerin hizmetine girdiği ve öge görevi üstlendiği görülür. Bu yapılar, tek bir temel önerme içeren iç içe cümleler olarak görülmelidir. Cümle sınırı belirlenirken hem bu dil birimleri arasındaki anlamsal ve biçimsel ilişkilerin hem de noktalama işaretlerinin dikkate alınması gerekir.

"Osman bir işaret çaktı kalktım." (Akbal, 2002: 20)

Yukarıdaki örnekte yargı bildiren iki çekimli eylem (*çaktı*, *kalktım*) olmasına rağmen iki ayrı cümle yoktur. Burada bir cümlenin, belirteç tümleci görevi üstlenerek ana yargıyı bildiren başka bir cümlenin içinde kaldığı görülmektedir. Yan önerme niteliği taşıyan "*Osman bir işaret çaktı*." cümlesi, temel önerme konumundaki yapıda yer alan *kalk-* eylemine hem neden hem de zaman ve durum bildirme özelliğiyle bağlanmaktadır. "*Osman bir işaret çaktığı için kalktım*." ya da "*Osman bir işaret çakınca kalktım*." biçiminde algılanan bu söylemde, cümleler arasındaki anlamsal ve biçimsel ilişkilerden dolayı ne iki cümleden söz edilebilir ne de "*çaktı kalktım*" biçiminde bir iki sözcüklü yüklemden. Burada bir yan önerme ve temel önermeden oluşan bir cümle söz konusudur. Eylemlerin arasında herhangi bir noktalama işareti kullanılmamış olması da dikkate değerdir:

<u>Osman bir işaret çaktı</u>	<u>kalktım</u>
belirteç tümleci	yüklem

"*Şişeyi tarttı, fazla geldi, boşalttı, (...)*" (Akbal, 2002: 19) söylemindeyse yazarın noktalama işaretleriyle yönlendirmesi sonucu yukarıdaki örnekten farklı olarak üç ayrı cümleye ulaşılır. Ardışık hareketleri anlatan bu yapıda "*Şişeyi tarttı*." ifadesinin ayrı bir cümle olduğu anlaşılmaktadır. "*Fazla geldi, boşalttı*." yapısıysa "*Fazla gelince boşalttı, fazla geldiği için boşalttı*." biçiminde değerlendirilebilecek bir özellik sergilemektedir. Ancak yazar, burada üç hareketi de ayrı ayrı vermek istediğinden arada virgül kullanarak metin çözücüyü yönlendirmiştir. Söylem, üç cümle biçiminde ele alınmalıdır:

1. şişeyi tarttı
2. fazla geldi
3. boşalttı

Aynı cümle üstü birime ait cümleler arasında anlamsal ilişkiler olduğu bilinmektedir. Burada da "*Fazla geldi*." cümlesi, "*Boşalttı*." cümlesine biçimsel olarak bağlanıp tümleç olarak görev yapmasa da bu cümleler, aralarındaki sebep-sonuç bağı çerçevesinde anlamsal olarak aynı çatı altında değerlendirilir.

Bazı cümlelerse açıklama cümlesi olarak kullanıma çıkar. Öyküde iki nokta işaretinden (:) yararlanılarak sunulan bu kuruluştaki söylemlerin farklı özellikler sergilediği dikkati çekmektedir. Bu farklılıklar, cümle sınırlarının belirlenmesinde de etkili olmaktadır.

Aşağıda görüldüğü üzere bazı cümlelerde iki noktadan sonra verilen açıklama kısmı, temel önermenin belirteç tümleci konumundadır. Bu tür cümlelerde açıklama bölümüyle temel cümle ayrılmaz, birlikte alınır:

"Hayri Bey'i karşımda gördüm: Seyrekleşmiş apak sakalını sıvazlıyordu ya da küçük ipek seccadesinde namaz kılıyordu (...)" (Akbal, 2002: 16)

Burada temel cümle, "*Hayri Bey'i karşımda gördüm.*"dür. İki nokta işaretinden sonra gelen cümleler, buradaki eylemi tasvir etmektedir: "*Hayri Bey'i seyrekleşmiş apak sakalını sıvazlarken karşımda gördüm.*", "*Hayri Bey'i küçük ipek seccadesinde namaz kılarken karşımda gördüm.*" Burada açıklama bölümü, *ya da* bağlacıyla birbirine bağlanmış iki cümleden oluşmaktadır. Bu cümleler, *gör-*eylemini tasvir eden durum belirteç tümleçleri olmuşlardır. Bir cümlede aynı yapıda iki belirteç tümleci olamayacağından bu cümleler ayrı alınır ve her birinin başına "*Hayri Bey'i karşımda gördüm.*" cümlesi getirilir:

1. Hayri Bey'i karşımda gördüm: seyrekleşmiş apak sakalını sıvazlıyordu
2. **Hayri Bey'i karşımda gördüm:** ya da küçük ipek seccadesinde namaz kılıyordu

İki nokta işaretinin kullanıldığı bir başka cümle türünde ise belirteç tümleci konumunda olan, açıklama cümlesi değil ilk cümledir:

"Babam güldü: 'Hayri Bey dün bana geldi. Ne yapacağım şimdi bu parayla dedi.'" (Akbal, 2002: 16)

Burada *gül-* eylemi, derin yapıda kalan *de-* eylemlerini tasvir etmektedir: "*Babam gülerek 'Hayri Bey dün bana geldi.' dedi.*", "*Babam gülerek 'Ne yapacağım şimdi bu parayla dedi.' dedi.*" "*Babam güldü.*" ifadesi, bu iki cümlelerin durum belirteç tümleci olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla her ikisinin başına da bu yapı getirilmelidir. Burada da belirteç tümleci konumunda olan "*Babam güldü.*" cümlesi, diğer cümlelerle birlikte alınabilir:

1. babam güldü: "Hayri Bey dün bana geldi" **dedi**
2. **babam güldü:** "Ne yapacağım şimdi bu parayla dedi" **dedi**

Bazı yapılarda açıklama cümlesi, temel cümlelerin ögesi olmaz ama temel cümledeki bir ögenin açıklaması konumundadır. Bu tür söylemler, *ki* bağlacı kullanılmadan oluşturulan birer ilgi cümlesi görünümündedir. Akbal'ın ilgi cümlelerinde genellikle *ki*'yi kullanma alışkanlığının olmaması, dikkat çekici bir özelliktir. Yazar, bu tür yapılarda cümleleri birbirine bağlaç olmaksızın bağlar ve çoğu zaman arada iki nokta (:) kullanır.

"Küçük vapurdan inip yokuşun tepesine çıkınca sokağın köşesindeki yıkık duvarda şöyle bir karton gördüm: 'Bereket Bakkaliyesi bu sokaktadır.'" (Akbal, 2002: 19)

Yukarıdaki örnekte böyle bir kullanım vardır. İki noktadan sonra yer alan yan önerme niteliğindeki açıklama cümlesi "*Bereket Bakkaliyesi bu sokaktadır.*" ile temel önermede nesne görevini üstlenen "*şöyle bir karton*" ifadesi arasında farklı dil birimleriyle aynı gösterilene gönderme yapılarını bakımından bir tekrar ilişkisi vardır. Yani açıklama unsuru, temel önermenin tamamına değil bir ögesine hizmet eder. Açıklamalı cümle görünümündeki bu yapıda baştaki temel önermeyle yan önerme birbirine bağlaçsız bağlanmıştır. Ancak bu yapı, *ki*'nin varlığını düşündürmektedir:

"Küçük vapurdan inip yokuşun tepesine çıkınca sokağın köşesindeki yıkık duvarda şöyle bir karton gördüm [**ki**] 'Bereket Bakkaliyesi bu sokaktadır.'"

"*Sonra tanıdı: 'Vay külhani.'*" (Akbal, 2002: 19) yapısındaysa farklı bir durumun olduğu düşünülmektedir. Burada birbirine sebep-sonuç ilişkisiyle bağlanan cümlelerin iki ayrı harekete işaret ettiği görülür. Söz edilen kişi, karşısındakini tanımıştır ve bu yüzden de "*Vay külhani.*" demiştir. Söylemde yer alan iki cümle, birbirine sadece anlamsal olarak hizmet etmekte, biri diğerinin ögesi olmamaktadır. İki nokta işareti, cümleler arasındaki sebep-sonuç bağını yüzey yapıya taşıyıcı bir görev üstlenmiştir. Bu nedenle buradaki cümleler ayrı alınmalıdır:

1. sonra tanıdı
2. "vay külhani" **dedi**

6. Kiplik anlatımları

Caner Kerimoğlu, kimi eklerin ve sözcüklerin yanı sıra söz dizimi ilişkilerinin de kiplik bildirebildiğini ifade eder (2011: 104). Çalışmaya konu olan öyküdeki bazı söylemlerde de yazar, kesinlik bildirmek üzere aynı bilgiyi yakın ya da eş anlamlı dil birimleriyle tekrarlayarak bir çeşit kiplik anlatımına başvurmuş görünmektedir. Bu yapılarda yakın anlamlı birimleri bağlama öbeği olarak görmek yerine, bilginin vurgulanması amacıyla cümlelerin tekrarlanmasına yardımcı olan unsurlar olarak almanın daha uygun olacağı düşünülmektedir. Bu örneklerde kiplik işaretleyicisi olarak değerlendirilebilecek cümle tekrarı, vericinin düşüncesinde ısrarcı olduğunu gösterir.

"*Hep güldük. Babamdı en çok gülen. Hiç aklı kesmiyordu bu işi. Nasıl olsa olmaz, diyordu. Vazgeçer, cayardı, son dakikada. Öyle güvenliydi ki!*" (Akbal, 2002: 18) söyleminde art arda kullanılan "*vazgeç-*" ve "*cay-*" eylemleri, aynı harekete gönderme yapan dil birimleridir. Vericinin bunları bir arada kullanması, cümleyi iki kez söyleyerek düşüncesinden emin olduğunu göstermek, bu işin kesinlikle gerçekleşeceğini ifade etmek amacıyla. Bağlamdan da kişinin kendine bu konuda ne kadar güvendiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden aynı hareketi anlatan eylemler kullanılarak iki ayrı cümle kurulmuştur:

1. vazgeçer-di, son dakikada
2. cayardı, son dakikada

"*Üsküdar, başka bir Üsküdar'dı, yabancıydı, tanınmaz bir yerdi.*" (Akbal, 2002: 22) örneğinde de kesinlik vurgusu, yine cümle tekrarı yapılarak gerçekleştirilmiştir. Burada Üsküdar'ın yazarın bildiği Üsküdar'dan başka bir yere dönüştüğü ifade edilir. Bu durumun kesinliği, yakın anlamlı olan ancak bilinmezlik açısından derecelendirme anlamı taşıyan (*başka < yabancı < tanınmaz*) üç dil biriminin kurduğu cümlelerle bildirilmiştir:

1. Üsküdar, başka bir Üsküdar'dı
2. **Üsküdar** yabancıydı
3. **Üsküdar** tanınmaz bir yerdi

Sonuç

Cümleler, çeşitli anlamsal ve biçimsel ilişkiler çerçevesinde bir araya gelerek cümle üstü birimleri oluştururlar. Cümle üstü birimler de metin denen bütünün parçalarıdır. Bu açıdan cümlelerin, hem cümle üstü birimin hem de metnin yapı taşı olduğu görülmektedir. Metin çözümlemelerinin ilk basamağı da buna bağlı olarak metni oluşturan cümlelerin belirlenmesidir.

Cümleler, vericinin isteklerine göre farklı biçimlerde kurgulandığı için bu dil birimlerinin sınırları ve içeriklerinin bağlama dayalı olarak belirlenmesi, vericinin tercihlerinin gözden geçirilmesi zorunludur. Oktay Akbal'ın "Hayri Bey'li Üsküdar" adlı öyküsü üzerinde yapılan incelemeden hareketle, metinlerde cümleler belirlenirken ölçüt olarak alınabilecek bazı unsurların olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu unsurlar şöyledir:

- Cümle öğelerinin kurgusal özellikleri,
- Eksilteli ifadeler,
- Yan önermelerdeki yargı sayısı,
- Yargısız anlatımların anlamsal özellikleri,
- Cümleler arasındaki anlamsal ve biçimsel ilişkiler,
- Kiplik anlatımları,
- Noktalama işaretleri.

Cümle olarak alınacak yapıları belirlemede, cümle sınırlarını çizmede etkin rol oynadığı görülen bu ölçütler, elbette ki, sadece incelenen metinden hareketle ulaşılan sonuçlardır. Farklı metinler üzerinde yapılacak farklı çalışmalar, cümle sınırı belirleme ölçütlerini geliştirecek ve zenginleştirecektir. Bu açıdan yapılan çalışmanın bir örnek olması, farklı çalışmaların önünü açması umulmaktadır.

Kaynakça

- Akbal, O. (2002). Hayri Bey'li Üsküdar. *Tarzan Öldü*. İstanbul: Can, 16-24.
- Aydın, H. (2012). Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı. *Turkish Studies*, 7/2, 169-181.
- Aydın, H. (2015). Dilin Dizge Olarak Algılanması, Dil Bilgisi Çalışmalarına Nasıl Yön Verir?. *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. Tic. İşl., 635-645.
- Aydın, H. (2018). İki Sözcüklü Yüklemelerde Kiplik İşleviyle Kullanılan Eylemler Üzerine. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 277-284.
- Aydın, H. (2020). Türkiye Türkçesi Söz Diziminde Yüklem Yinelemeleri Üzerine Düşünceler. *Dil ve Edebiyat Yazıları: Prof. Dr. Ali Gültekin'e Armağan*, Editörler: İnci Aras, Zeynep Kösteloğlu, İstanbul: Hiperyayın, 109-139.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erkman Akerson, F. - Ozil, Ş. (1998). *Türkçede Niteleme – Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1996). STT'nde İşaretsiz (/Ø/) Görev Öğeleri Üzerine. Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6, 1-4.
- Günay, D. (2007). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual.
- İşeri, K. (2018). *Sözden Yazıya Dile Gelen Metin*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- Kıran, Z.; (Eziler) Kıran, A. (2007). *Yazınsal Okuma Süreçleri*. Ankara: Seçkin.
- Külebi, O. (1990). Türkçede Eksilti Tümceleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1-2, 117-137.
- Oturakçı Orbay, N. (2018). Türkiye Türkçesinde Tut- Fiili ile Kurulmuş Anlatım Kalıplarının Biçim-Sözdizimsel ve Kiplik Özellikleri. *Dil Araştırmaları*, Bahar, 175-193.

- Özmen, M. (1996). Bir Eksilteli Cümle Tipi Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitü Dergisi*, 4/4, 71-82.
- Üstünova, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında İki Sözcüklü Yüklemeler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 554, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 140-146.
- Üstünova, K. (1999). Eksilti ya da Sıfır Tekrar. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 93-105.
- Üstünova, K. (2001a). Cümleden Büyük Birimler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/II, 600, 786-797;
- Üstünova, K. (2001b). En Büyük Dil Birimi Cümle midir?. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2001/I, 590, 181-185.
- Üstünova, K. (2002). "Varmak" ile Kurulu İki Eylemli Yüklemelerin Durumu. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(3), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 107-113.
- Üstünova, K. (2009). "Bak-" Eylemiyle Kurulu Eksilteli Cümle Türü Üzerine. *Turkish Studies*, 4/3, 2238-2246.
- Üstünova, K. (2010). Metin İncelemelerinde Eksilti-Eksiklik Ayrımı. *V. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Bilkent Üniversitesi-Sofya Devlet Üniversitesi-Kırcaali, 63-69.
- Üstünova, K. (2014). *Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri*, İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Üstünova, K. (2018). Dil Bilgisi Çalışmalarında Dilin Dizge Oluşunun İzleri, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 1-13.